

„Az ésszel felfogott emberiség világossága”*

Szabolcsi Miklós

I.

Kirakják a fát

A pályaudvar hídja még remeg,
de már a kényes őszi szél dorombol
és kiszáradt hasábfák döngenek,
amint dobálják őket a vagonból.

Ha fordul is egy, a lehullt halom
néma... Mi bánt? Úgy érzem, mintha félnék,
menekülnék, hasáb a vállamon.
A kisgyerek, ki voltam, mégis él még.

A kis kölyök, ki voltam, ma is él
s a felnőttet a bánat fojtogatja;
de nem könnyezik, egy dalt zöngicsél
s ügyel, hogy el ne szálljon a kalapja.

Töletek féltém, kemény emberek,
ti fadobálók, akiket csodáltam?
Most mint lopott fát, viszlek titeket
ez otthontalan, csupa-csósz világban.

A vers a „pályaudvar” szóval kezdődik; és máris ott vagyunk annyi József Attila-vers színterén, — „a város peremén”, a vasúti töltés mellett. „Fát és szenet loptam a Ferencvárosi pályaudvarról, hogy legyen fűtenivalónk” — írja ez idő tájt a Curriculum vitae-ben —, a „teherpályaudvaron / úgy lapultam a fa tövéhez, / mint egy darab csönd...” — emlékezünk az Eszmélet szavaira.

A *Kirakják a fát* talán két évvel későbbi, mint az *Eszmélet*, valószínűleg 1936 késő őszén keletkezhetett, a költő betegségről szóló életének egyik mélypontján. A *Nagyon fáj* kötetben közölte, — a nagy, összefoglaló politikai és a keserves-fájdalmas öntépi szerelmes versek szomszédságában. Ennek a 16 sornak hangvétele feltűnően nyugodt — lefojtott, fegyelmezett —, elgondolkodó, elmélázó. Dallama, pontossága, belső zenéje ragad meg először, — csak lassan tárulnak fel mélyei.

A magyar versolvasó számára jól ismert, akartan „köznyelvszerű” a versforma — a 10–11-es jambusokat fátyolozott keresztrímek fűzik össze —, a versmondattan mértéktartó, alig van áthajlás — az elsőszemélyes előadásmód a folyamatos szemlélődő magatartást sugallja. Az egyenletes menetet

* Elhangzott az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság József Attila születésének 70. évfordulója alkalmából, 1975. április 14-én rendezett ünnepségén.

a maga tűnődésszerű kitérőjével csak a 6. sor lassítja. És a szavak, a képek anyaga is annyira mindennapi, oly ismerős, — ha máshonnan nem, éppen József Attila-versekből. A vers képeiben előző évek vívmányai sűrűsödnek össze, egy-egy jelzőben a „villódzó” József Attila-i képek élnek tovább, József Attila híres bájt, kellemességet érzékeltető igéi (dorombol, zöngicsél) is ott lelhetők benne, — hang, ritmus, versmondattan fegyvelmezett zenéje egy ütemre lüktet benne. De az egyszerűség, mindennapiság csak látszólagos, *mintha*-egyszerűség is, mert az egész versnek van ugyanakkor valamilyen kísérteties légköre és az őszi napfényben is borongós világítása. És számunkra ezt a kísértetieséget fokozza a „vagon” és az „emberi test” összekapcsolása, — József Attila nem csak a „művelhető csillagokat” idézte meg előre. . .

A vers egyik szervező elve kétségtelenül az *időtényező*, az a „még-már-most” hármasság, amelynek meglétére ekkori verseiben már Németh G. Béla is rámutatott. Az első sor „még”-je és a második sor „már”-ja az indításban kényes egyensúlyi helyzetet határoz meg, erre utal vissza az utolsó előtti sor „most”-ja, amely nagy ívben fogja össze a verset. De ez az időhármasság nemcsak egyéni élethelyzet, az egyéni lét idejének jelzése, hanem a történelmi idő is, pontosabban az egyéni élet és a történelem fordulóidejét együttesen jelenti. Az *idő*-fogalom József Attilánál, az 1925-ös *Végül* soraitól („mert földünkön az idő érik / zajtalanul és félelmesen”), az ugyanakkor írt *Esik*-től az 1937-es *Március*-ig mindig a történelmi idő is, — „Bankárok és tábornokok ideje”, a „jelen idő”, amelynek nagyságát és veszélyességét, buktatóit és lehetőségeit mindenki másnál jobban érezte. A Kirakják a fát indítása, — erre a *történelmi* időre is utal, tehát egyszerre határozott évszakra, az egyéni élet őszére, de Magyarország történetének őszére is, — az elmúlt lehetőségek és remények, 1919 és 1930 emlékére, és az új, fenyegető szelekre. 1936 vészes őszén kell hát helyét megállnia, életét felmérnie.

És mint ilyen sorsfordító és összefoglaló pillanataiban mindig, élete eseményei, múltja és őt kísértő képei új fényben, új jelentésben jelennek meg. A hasábfá — mint ez jól ismert —, régi kísértő képze, „obszessziója” a költőnek —, s már korán a megdermedtség, a kiszolgáltatottság, még tágabban a megdermedt dolgok „halmaza”, az általános elidegenedetségi képze társult hozzá. . .

puffanva hull a hasított fa le,
s dermed fehéren, ahogy leesett.

Az *Amióta elmentél* soraitól az *Eszmélet* és a *Magad emésztő* azonos híres képéig:

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ. . .

De ebben a versben a „fa”, a „fahasáb” többféle, egymással is feleselő jelentéssel, konnotációval jelenik meg. Mert már nemcsak a kiszolgáltatottság, a félelem, a megdermedtség, az elidegenedetségi jele, előhívó tárgya, — nemcsak a megmásíthatatlan végzet, a determinizmus emblémája. Ugyanakkor más is: az utolsó versszakban a fa, fahasáb éppen az emberközelség jelzése lesz, éppen az emberhez tartozás jele, a közösség hasonlatának anyagává válik „mint lopott fát, vizlek titeket. . .”

Egy másik, még gyakoribb költői jel, a gyermeké is szerepet, funkciót vált a versben. Nem szükséges, hogy itt József Attila életére utaljunk, — ismeretes,

hogy kevés gyermekkor volt eseményekkel s megaláztatásokkal terhesebb, tanulságokkal és figyelmeztetésekkel telibb, mint az övé. Kevés gyermekkor sűrítette annyira egybe, jelképezte és összegezte a magyar proletariátus sorsát, — a magyar szegénységből felemelkedő értelmiségi útját. S ennek ő is tudatában volt, — legelső verseitől kezdve példává, mementóvá lesz élete, legnagyobb erővel már az 1926-os *Végül* vágató soraiban. Az életúton belül tehát ismét és ismét előtör nála, és sokféle értelmet nyer a gyermekkor. Olykor a tisztaság egyenértékese, mint a Vágó Mártához írt levelekben, de legtöbbször a megaláztatás, az üldöztetés érzete társul hozzá ezekben az években, mint a *Levegőt!*-ben:

Pedig hát engemet
sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek,
mint apró gyermeket,
ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.

És 1935—36-ban sorjázna az ilyen képek:

Kioson, kenyeret szel a konyha kövén
s majszolja riadtan a gyermek.

*

Anyám kivert — a küszöbön feküdtem —
magamba bújtam volna, nem lehet —
alattam kő és üresség fölöttem.

*

Mint a mezőn a kisleány ha
eléri a vihar
s nincs tanya, anya, hova futna. . .

*

Úgy vártalak, mint vacsorát este,
ha feküdtem s anyám még odajárt. . .

*

Mint gyermek, aki pihenni vágyik
és el is jutott a nyugalmas ágyig,
még megkérlek, hogy „Ne menj el, mesélj”
(így nem szokik rá hirtelen az éj). . .

A gyermekkor szorongató, magányra utaló, megaláztatást idéző képei merülnek fel a múltból, — az életút is indokolja, a pszichoanalitikus kezelés is elősegíti, hogy kibuknak belőle a korai gyermekséget idéző valódi és pseudo-emlékek, egészen addig, míg megírja *Zöld Füzetét*. A „gyermek” hasonlat gyakorivá válik, és olykor egészen semlegesén is felbukkan, szinte „rájár a nyelve”:

Mert elfárad bennem a fájdalom,
elalszik, mint a gyermek s én is véle.

(Majd megöregszel)

A gyermekkor mint megszüntetendő, mint kínzó, mint szégyenletes és túlhaladandó állapot — a „fel kell ébredni, felnőtte kell válni” vágya, a „le kell számolni a gyermekkorral” indulata —, mindez a korábbi évek verseinek egyik mozgatója. A fiatalkori kiáltástól:

Kölyökséged örökidőnyi,
De végül is fel kell már nőni!

a rezignált megállapításig:

Felnőttem már. Szaporodik fogamban
az idegen anyag,
mint szívemben a halál. . .

A gyermekkor és a felnőtté válás kínzó ellentétét ez években kétszer oldja fel költészetében: az időben mozogva, a hatalmas történelmi és történelemfeletti tablóban, *A Dunánál* ciklusban és a pillanatban maradván, — a *Kirakják a fát*-ban.

A gyermekkorral való viaskodás egész folyamata, egész drámája még egyszer lejátszódik itt. Előbb a kisgyermekkor megaláztatása és félelme bukkan fel: „úgy érzem, mintha félnék, menekülnék. . .” és önmagát is csodálkozóan vallatja: „A kisgyermek, ki voltam, mégis él még. . .” De ez nem marad a gyermekkortól való félelem, hanem annak felismerésévé lesz, hogy még van kontinuitása emberi jellemének, személyiségének, — hogy még tud érezni, még tud önmaga lenni, hogy még megérti e nehéz percben mások és önmaga gondját. Ezért ismétli szeretettelivé enyhítve: „A kis kölyök, ki voltam, ma is él. . .”; ezért tör fel az emberi bánat a hideg félelem helyett. Mert a felnőtt volt most már nem kényszerítő és szorongásos állapot: a gyermekkor megtagadása, folytatása és szerves módon továbbélése, felelős magatartás kialakítása.

Az *Eszmélet* idézett, szorongást, félelmet, létborzongást idéző részét folytatja, „megszüntette, megőrizve”:

Holtan lestem az őrt, mit érez,
s a hallgatag vagonokon
árnyát, mely ráugrott a fényes,
harmatos szénre konokon.

*

Töletek félttem, kemény emberek. . . ?

A *Kirakják a fát* a maga egészében, nemcsak felépítésében és versmondattanában harmonikus, kiegyenlített, — érzületében, mondanivalójában is az: egy új humanizmus meghirdetése, a megőrzés verse.

Egy nehéz történelmi percben vagyunk, a *még* és *már* közt, — 1936 ősze a spanyol polgárháború véres csatáinak esztendeje. A kötetben bizonyára akarattal helyezte a *Kirakják a fát*. . .-ot a három nagy politikai vers (*A város peremén*, *Levegőt! A Dunánál*), s az *Egy spanyol földműves sírverse* meg az ugyancsak politikailag értelmezhető *Két hexameter* után — az *Irgalom elé* —, éppen annak jelzéséül, hogy egyszerre történelmi és egyéni helyzetértelmezés. A baljós ősz képe már egy évvel korábban is felmerül: a *Kirakják a fát* színtere, díszletei már ott vannak, az 1935-ös *Ősz*-ben:

Tar ágak-bogak rácsai között
kaparásznak az őszi ködök
a vaskorlátan hunyorog a dér.

Fáradtság üli a teherkocsit,
de szuszogó mozdonyról álmodik
a vakvágányon, amint hazatér. . .

Az 1936-ost pedig így idézi a *Balatonszárszó* ciklusban:

Zúg már az ősz, gyúlik és kavarog
fehér habokba szagatja a zöldet

Ezen az őszön pedig — világbajokkal, hazai vészekkel és egyéni betegségekkel kínlódva —, a költő a többiekben megtalálja támaszát. Kétségtelen: az emberben való hit a költemény legsúlyosabb szava. A „kemény emberek”, a nyomortól és haretől edzett, félelmetessé vált felnőttek — a „fadobálók”, a dolgozók, a verseiben oly otthonossággal felbukkanó nehézléptű és nehézsorsú kétékezők —, a költő igazi társai. Már nem kell félnie tőlük, óvnia kell őket, emberségüket, egyéniségüket, értéküket önmaga számára támasznak kell megőriznie, a történelem számára is, „ez otthontalan, csupa-csász világban”.

A *Kirakják a fát* végének két csattanója: a „*viszlek titeket*” — a társakkal, a munkásokkal való együvértartozás szava, a támaszkeresésé. Az „*otthontalan, csupa-csász világban*” pedig: a világhelyzet és a magyar állapotok tömör összefoglalása, ennek a kétségbeejtő, az egyéni létet is tönkretévő, elidegenítő történelmi helyzetnek jelzése. A „csupa-csász” itt az amphimelas, a köröskörül fekete antik szavának modern egyenértékese, — annak a sötétnek jelzése, amely csakhamar Magyarországra is ráborul. És a vers kezdetének még világos, még érzelmes hangütése így komorul sötétté, válik borzongatóvá a kihangzásban; a „doromboló”, „kényes” őszi szél így jelzi a történelmi telet.

II.

1935—37: a költő két nehéz, küzdelmes, felemelő éve. Már sokszor rámutattak a látszólagos paradoxonra: amikor egyéni helyzete a legnehezebb, amikor betegsége súlyosbodik, amikor elkomorul körülötte a látóhatár, költészete akkor szárnyal fel, akkor lesz áttetszően, leszűrten egyszerűvé, akkor hódítja meg a legnagyobb távlatokat. Fájdalom és remény, szívzaggató kín és derült felemelkedés, feneketlen mélységbe való tehetetlen hullás és szenvedéllyel — szenvedéssel megpecsételt bizalom együtt él benne.

Nem, József Attila nem a könnyű helyzetek költője; a nehéz folyamatoké, a történelem és ember mélyeit szaggató iszonyatoké inkább, — ekkor tud igazán érvényeseket mondani: „Aki dudás akar lenni / pokolra kell annak menni. . .” — tudta önmagáról.

Mi mindennel kell megküzdenie? Önmagával, betegségével. Semmi okunk sincs tagadni a betegséget, — erre annál kevésbé van szüksége, mert a betegség csak személyiségében tett kárt, nem költészetében. Sőt: személyisége minél betegebb lett, annál kevésbé nyúlt a képzelt betegség, a szerepjátszás, az álarcviselés egészséges számára lehetséges játékhöz, annál tárgyilagosabban és fegyelmezettebben ragaszkodott a bonyolult valósághoz. Ezért vetette meg a „koholt képeket és szeszeket”, — mert ő aztán igazán tudta, milyen mámor és mélység, milyen szakadék van a felszín alatt. Ez a mindhalálíg ragaszkodás a lírában is a rációhoz, a fegyelemhez, az építéshez, a formátadáshoz, — éppen győzelme a betegségen, éppen sajátos egészsége jele.

És meg kellett küzdenie korával is. Küzdött az elidegenedés ellen, az emberek atomizálódása ellen, a valóság széttörése ellen. De ez a megállapítás még túl általános. Mert nagyon is meghatározott, konkrét történelmi helyzet-

ben kereste a megoldást, — nemcsak kérdezni, felelni is akart. Olyan helyzetben, amikor az azonnali szocialista forradalom lehetőségének reménye tovattúnt már, amikor a német fasizmus berendezkedése immár szilárdnak kezdett látszani, amikor a háborúra való felkészülés jelei egyre félreérthetlenebbek lettek. A német és magyar fasizmus uralma, a háborús fenyegetés, — minden sorát, minden gondolatát alapjában ez foglalkoztatja. Ez magatartásának alapja, ez kínozza, erre keres megoldást. És a problémát nehezítette számára az, ami sokakat kétségbeejtett: a tömegek, az érintettek közömbössége, az elnyomottak túl lassú tudatraébredése, — a nehéz helyzetekben az ellenség erősebbnek, ügyesebbnek bizonyult. A Mario és a varázsló, a Doktor Faustus is erre kérdez rá, az Arturo Ui, a Furcht und Elend im Dritten Reich Brecht-je erre keres választ — József Attila lírája a nemzetközi antifasizta irodalom vonulatához tartozik. S itthon is: nagyobb volt az elnyomorodás, a megalázás, a múlt nyomai mélyebbek, a korrumpálás munkája alaposabb, mint azt hitték. A csalódás pedig annál mélyebb, mert József Attila látta a „kis szobában kis parasztokat”, mert látta a „dolgos tömeget”,

kik daccal és tehetetlenül remegnek,
mert kínjukból jövőnk nem született meg,

látott írókat és szellemi embereket, akik már készítették elő a fasizmussal való kompromisszum módjait, — és ha ekkori környezete írásait olvassuk, pl. a Szép Szóban a kevés remény és terjedő szkepszis, az inkább lemondó legyintés, mint bizakodás az emberekben, a tömegekben tűnik elő. Azt sem szabad elfelednünk: bár a világ munkásmozgalmában az időszak a Komintern VII. Kongresszusa utáni népfrentpolitika korszaka és a népfrent sok helyütt, Franciaországtól Spanyolországig megvalósult, másutt megteremtésének lehetősége meg-megcsillan, Magyarországon 1936 májusától éppen szünetelt a KMP szervezeteinek munkája, az átállítás, az újjászervezés aprólékos munkája folyt. „A szakszervezetekben, az SZKP-szervezeteiben, — szocialista kultúr- és sportegyesületekben működő kommunista csoportok egymással laza kapcsolatot tartva dolgoztak tovább. A KMP szervezetileg meggyengült.” Ha József Attila ekkor szervezetileg akarta volna megtalálni a Pártot, voltaképpen nem is volt kivel, nem is volt hová fordulnia. Lényegében egyedül kellett megjárnia nehéz útját.

Ezek között a körülmények között, ilyen kérdésekre válaszol az utolsó évek lírája. És ezért ekkori versének csattanói — amikor a kétségbeesésből magát úgy rántja ki, hogy a távoli jövőbe látszik menekülni — a látszat ellenére sem illuzionisztikus, utópisztikus megoldások, hanem a forradalmár költő válaszai a kor kérdéseire:

Közeledik az én időm. Ha már
ennyi a kín, világot vált valóra —
én nem csalódom — minden szervem óra,
mely csillagokhoz igazítva jár.

Majd a kiontott vértócsa fakó lesz
s mosolyra fakaszt mind, ami ma bánt,
majd játszunk békés állatok gyanánt
és emlékezni s meghalni is jó lesz.

*

de mi férfiak férfiak maradjunk
és nők a nők — szabadok, kedvesek
s mind ember, mert az egyre kevesebb. . .

*

s ha csak pislog már a nap,
sarjaink bízón csacsogva
jó gépen tovább szállanak
a művelhető csillagokba.

Az *Ars Poetica* zárószakasza: amelyet annyiszor idézünk, e kontextusban nyeri el értelmét:

Még nem nagy az ember.
De képzeli, hát szertelen.

Az emberben való hithez, az emberi tulajdonságokhoz való ragaszkodáshoz nagyon is mély, átgondolt meggyőződés kellett: az antifasiszta harc egyik eleme volt ez a humanizmus.

Egyenes utódja a XVIII. század harcos humanizmusának, a Varázsfuvola hangjának „Wen solche Lehren nicht erfreun, verdient es nicht ein Mensch zu sein”; de utódja Gorkij szavának is: „Milyen büszkén zeng ez a szó: ember!” És harci jelzőt jelentett a süket hatalom, a fasizmus ellen, az Ember magasra-emelése; az Emberé, akit csak a szocialista forradalom tud megvédeni. A szocializmus a reális humanizmus — fejtette ki akkortájt, önmagával is vitatkozva, önmagában is kételkedve, József Attila egyik szerkesztőtársa a Szép Szóban.

Idealizálnánk ez utolsó évet, ha csak ezt a hangot hallanánk ki belőle. Mert ott vannak a kétségbeesés, a káromlás hangjai is, ott van az ingadozás is: jellegzetes, hogy a *Tudod, hogy nincs bocsánat* egy sorát előbb kéziratban így írta:

Ezt az emberiséget
magaddal együtt vedd meg.

Ignotus Pál emlékezése szerint egy másik változattal is próbálkozott:

Ezt az emberiséget
hisz ember vagy, szeresd meg.

S végül így alakította:

S ezt az emberiséget,
hisz ember vagy, ne vedd meg.

mert amikor az emberekért, az emberek ellen pörölt, amikor gyalázta őket, önmagát is beleértette:

Köztetek lettem bolond, én a véges.
Ember vagyok, így vagyok nevetséges.

(*Le vagyok győzve*)

És azért, amikor befelé tekintett, önmaga mélyeibe, akkor sem csak önmagát látta — a tönkretett, a fasizmus által megnyomorított, „követelni nem serény” népet látott —, önmagát káromolva is érte pörölt; félt attól, ami el fog következni, s ami el is következett. Csak legutolsó verseiben jutott el odáig, hogy külön lássa magát tőlük:

annak, ki tűzhelyet, családot
már végképp *másoknak* remél.

*

Tudta önmagáról, milyen beteg; de tudta azt is, hogy költészete a maga puszta létével győzelem a betegségen; és végig tudta betegsége és a külső körülmények összefüggését: mint az *Eszmélet* idején („Ím itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat”) most is megfogalmazza a betegség és kor összefüggését:

És hallgatom a híreket,
miket mélyemből enszavam hoz.
Amíg a világ ily veszett,
én irgalmas leszek magamhoz.

1937 nyártól szólal meg egy új hang, a mindenben való felülemelkedés, szinte éteri hangja:

Megalkotom szerelmemet. . .
Égítesten a lábam:
elindulok az istenek
ellen — szívem nem remeg —
könnyű fehér ruhában. . .

III.

Min alapszik nála a helytállásnak ez a tiszta hangja? Mi adja erejét? A költői tehetségnek, a személyiségnek ennél a gyenge fizikai alkatú, s sokat próbált embernél voltak olyan összetevői, tartalékai, amelyek segítették s képessé tették erre. De az alkaton túl a világnézete volt, s ennek alapján kialakított meggyőződése, világképe volt az alap, amire támaszkodott. Tudjuk, milyen bonyolult áttételeken át érvényesül a világnézet a kész költői műben, hogyan értelmezi át segítségével a költő a nyers tapasztalatot. De kétségtelen, hogy a József Attila-i erőt a tiszta helytállásra, arra, hogy mindennek ellenére higgyen az emberben, — ebben az időszakban is a ráció, az intellektusban való hit, s ezen túl változatlanul a történelmi materializmus adta: „A történelmi materializmuson alapuló tudományos szocializmus oly szabadabb világot ígér, melyben hinni érdemes. . . a kapitalizmus hajszája tette a lelkeket sivárrá, a tőkés gazdálkodás ellentéteit feloldó értelem helyet ad a lélekben mindama szépségeknek, jóságoknak, kedvességeknek, erényeknek, melyeket a tőkés gazdálkodás nyers törvénye, közvetve vagy közvetlenül halálra ítél”, írja 1936 márciusában Hatvany Bertalan könyve kapcsán. És itt nemcsak a „történelmi materializmus” és a „tudományos szocializmus” vallott szavaira figyelhetünk fel, — arra is, hogy a „feloldó értelem”, József Attila egyik kulcsszava itt voltaképpen a szocialista forradalommal válik egyértékűvé és arra is, hogy éppen az emberi lélek szebb oldalainak felszabadulását, tehát az emberi pszichikum megváltoztatását (a magáét is!) várja ettől a forradalomtól. És ez a meggyőződés tudja egyéni sorsán túlemeltetni, tudja messziről láttatni veszendő testi voltát. Nem jelenti ez azt, hogy a munkásmozgalom képviselőivel ne lettek volna vitái, hogy ne lettek volna elkeseredett pillanatai. Sőt, minél közelebb érezte magát valakihez, annál fájdalmasabban érintette szüklátókörség, korlátoltság, hiba, — „érted haragszom, nem ellened” —

írta egykoron erről az ambivalens érzésről. És amikor a moszkvai perek híre elérkezett és a Szép Szó lapjain is írtak róla, akkor még nehezebb konfliktusok elé kerülhetett. . . De ez a szenvedéllyel színezett, szenvedéssel hitelesített világnézet, meggyőződés szilárd maradt benne.

És a másik probléma: ez utolsó években költészete hangja, tónusa észrevehetően megváltozik. Többször utaltak már rá: formái még zártabbak, ha tetszik, hagyományosabbak — legmélyebb szenvedéseit szonettben vagy feszes formájú, antik vagy refrénes versben mondja —, a képtechika egyszerűsödik, régi vívmányai belesimulnak az új hangba, tömörítései még merészebbek, hangja prózában is még tisztább. Lehetetlen észre nem venni: visszatér a fiatalos mestereihez, a Nyugat első nemzedékéhez — közelebb kerül hangja a Kosztolányiéhoz, a Babitséhoz. Ez idő tájt azoké is változott: az utolsó évek szenvedéstől tépett, lehiggadt, díszeit levetett Kosztolányinak hangjára emlékeztet a kései József Attiláé. Az ilyen sorokra:

Ha meghalok majd, mélyre ássatok,
gyarló valóban meg ne lássatok,
kődként inogjon eltűnt társatok,
s nekem szegénynek, megbocsássatok.

(Könyörgés az ittmaradókhöz)

*

Amit ma tartok, azt elejtem,
amit ma tudtam, elfelejtem,
az arcomat kezembe rejtem,
s elnyúlok az üres sötétben,
a mélyen-áramló delejben.

(Ének a semmiről)

Vagy az idősebb, haldokló költő tanult a fiatalabbtól? Vagy már régebben mindketten egymástól? („A sárga napfény pállott pocsolyákban pezsgett a homokbuckákra” — kezdi Kosztolányi egy novelláját mintha József Attila egy tájversét hallanók.) Mindenesetre: közeledett egymáshoz hangjuk — s így alakult ki az 1936—37-es évek magyar lírájának egyik alaphangja —, az a sajátos szintézis, amely már nem csak kettejükre jellemző. Az avantgard kalandja után, meggazdagodva az átalakított új népiességgel, felszíva a kor külföldi lírájának hagyományait, — sokban visszanyúlva Aranyhoz: így alakul ki az az átlátszóbb, higgadtabb, fájdalmasabb hang, amely a magyar líra, ahogyan akkor nevezték, újrealizmusának jellemzője, amelyet más oldalról „baloldali klasszicista szintézisnek” is jellemezhetnénk. Az a hang, tónus, amely különféle változatokban, a magyar antifasiszta költészetnek, a Nyugat ún. harmadik nemzedékének, köztük Radnótinak is alaphangja lesz. Hadd utaljunk itt csak rá, hogy ez a folyamat a prózában is lezajlott — s más országokban is kialakult — a háború előtt, árnyékban, a szorítás alatt, de a reménység jegyében, — a még egyszer összefoglalás, még egyszer sokakhoz szólás igényével gazdagodik ekkor az európai baloldali irodalom, kialakítva egy máig érvényes hangot.

*

Én, ki emberként vagyok élve, boldog,
mint olyan dolgok, mik örökre szólnak,
hadd kiáltom szét az egeknek újból —
Flóra, szeretlek!

— szólal meg a vers, ugyanebben az utolsó évben — a legcsiszoltabb klasszikus formában, a legédesebben, — a legsuhanóbban. A korábban nyomasztó, kí-sérteties „csillag”, „ketrec-képzet” is az ellenkezőjére fordult:

Este van, mindent körüláll a csillag,
lásd, a mindenség aranyos kalitka,
benne itt vagy, én csevegőm, óh itt vagy,
rabmadaracsám !

Csak a szerelem tudja így átváltoztatni a világot? vagy a szerelem is csak régóta várt ürügy arra, hogy át tudja változtatni? Mindkettő együtt? És az utolsó hónapok felemelkedését, még egyszerűbbé és még légiesebbé válását, hallatlan erőfeszítéssel elért fegyelmét a halál előtti nagy erőfeszítés okozza, — a zárás öntudatlan sejtelve? Ez az erőfeszítés is, — de az erőtartalmékot nála éppen költészetében való hit adta, éppen annak a tiszta felismerése, hogy betegséget és bajt egy módon tud legyőzni:

Már régesrég rájöttem én,
kétéltű vagyok, mint a béka.
A zúgó egek fenekén
lapulok most, e költemény
szorongó lelkem buboréka.

Gonosz gazdáim nincsenek,
nem les a parancsomra féreg.
Mint a halak s az istenek,
tengerben és egekben élek.

Tengerem ölelő karok
meleg homályú, lágy világa.
Egem az ésszel fölfogott
emberiség világossága.

Ebben a tömör, egyetlen kettősségre épített, kiélezett versben, — aforisztikus pontossággal, kihegyezett csattanókkal jelenik meg a két szféra: a szorongásé és a világosságé, a betegségé és a felülemelkedésé. Régi gondolata: „a termelési erőké odakint / és az ösztönöké idebent” tér vissza az utolsó szakaszban. Az ösztön, amely itt a szexualitással — de talán az anyakomplexummal is — egyenértékű, csábító és elringató, „lány”, — de félhomályos és kusza is Ennek is ad értelmet, — s a költő egész életének, költészetének célja és betetőzése, „ege”: az emberiség, a történelem egészének tiszta átlátása, az ember sorsának tudományos, racionális szemlélete. Az a megtartó, az az erőadó, egyedüli támaszt jelentő felismerés ismét, amely a szocialista költőt ez években vezette. Ami megment: az az ész, a rend s ennek segítségével megragadott emberi sors és társadalmi szerkezet. Az ő ege, a tudomány, a belátás, a rendező értelemmel átvilágított történelem, — a kusza egyéni sorsok, a pillanatok felett átfelölő értelem. És vannak helyzetek, vannak percek, amikor a forradalmi költő, a szocialista költő ezzel tudja kimondani éppen a forradalomba vetett változatlan bizalmat. A forradalmár József Attila, a magyar proletariátus küldötte, a sokat szenvedett árva, a mozgalmi ember kiteljesítette, nem tagadta meg ezzel eddigéi útját.

Ma, csaknem 40 évvel halála után, József Attila szava erősen hallatszik, minden nemzedék olvasójának mond valami csak neki-szólót. És szava,

hangja, nyoma ott van költészetünkön is, — szavakban, magatartásban, kifejezésben és világlátásban.

És mégis . . . talán az, amiről fentebb igyekeztünk szólni, az „ésszel felfogott emberiség világossága”, mint költői formáló elv, mint meggyőződés nem mindenütt látszik folytatódni. És olykor fel is vetődhet: lehetséges-e egyáltalán ma, akár nálunk, akár másutt olyan líra, amelynek alapján egy racionálisan — tudományosan áttekintett, megértett és rendezett történelem és valóságkép van? Sőt: lehetséges-e intellektuális líra egyáltalán? Lehetséges-e a József Attila-i út ilyen folytatása? Vajon a líra valóságképe nem történet reménytelenül? Vajon nem pusztán érzelmi reagálás az egyedüli lehetséges, mint nálunk gyakori, a pusztán bűvölés, bájolás, ráolvasás?

Igaz, az egyszervolt nem ismételhető meg, s mi sem állhat távolabb József Attilától, minthogy példává, mintává, kánonná tegyük. „Emlémem egyre merevebb lesz. . .” — félt ő is tőle. De az 1936—37-es évek József Attila költészete arra azért példa, hogy az ösztönöket sem tagadva, nagy egyéni bajokkal is küzdve, a „halál partszegélyein” is felül lehet emelkedni a saját sorson, hogy van lehetőség emberközeli, abban hívó, a történelmet átlátó, szenvedélytel teli értelmi költészetre, hogy a felszínt át lehet világlátani — a lírában is — „az ésszel felfogott emberiség világossága”-val.